

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

УДК 94(477):003=16

Михайло Юрій

ВИНИКНЕННЯ ПИСЕМНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ЯК КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОВОРОТ

У статті мова йде про виникнення писемності у східних слов'ян, зокрема, праукраїнців і їх приєднання до культурно-цивілізаційних процесів, що відбувалися у тодішньому світі.

Ключові слова: культура, цивілізація, мова, писемність, кирилиця.

Будучи надзвичайно важливим джерелом історичної пам'яті народної і національної культур, мова здатна виконувати функції ідентифікаційного маркера будь-якої цивілізаційної спільноти. Тому реконструюючи лексичний фонд наших предків слов'ян, можна виявити не тільки особливості матеріального життя етносу, але й специфіку соціальної структури суспільства і його аксіологічні установки (картину світу, сприйняття часу, міфологію тощо).

Відповідно до лінгвістичних даних, українська мова бере початок з давньослов'янської мови, яка сформувалася у першому тисячолітті до н. е. Перші свідчення про родинну близькість давньоукраїнської і давньослов'янської мов зафіксовані у "Повісті минулих літ" літописцем Нестором. Однак донині залишається відкритим питання про мовну праслов'янську загальнослов'янської мови. Це пов'язано з відсутністю будь-яких джерел на праслов'янській мові й необхідністю реконструювати мовну картину давньослов'янської генези.

Важливо зазначити, що праслов'янська мова ніколи не становила монолітну систему і включала в себе різні діалектичні зони, що стали підставою мовної диференціації народностей. Період дивергенції праслов'янської мови на три групи відповідає розділенню слов'ян на західну, південну і східну етнічну спільноти. Внаслідок розпаду праслов'янської мови збільшується лінія розлому між діалектними зонами і виникають морфологічні, лексикологічні, граматичні та фонетичні відмінності в мовних структурах східних, західних і південних слов'ян. Зміни, які відбуваються у праслов'янській мові внаслідок диференціації, відбиваються в мовах етнічних спільностей і включають у себе як внутрішні зміни самої мови, так і зовнішній вплив інших мов і діалектів. Тому висновок про неоднорідність східного слов'янства підтверджується даними діалектології і результатами дослідження берестяних грамот найдавнішого періоду.

Внаслідок дивергенції етномовної спільноти слов'ян формується давньоруська мова, яка утворилася на тлі спільних звукових, граматичних і лексичних рис діалектів східнослов'янських етносів. Водночас важливо зазначити, що на період виділення давньоруської мови з праслов'янської мовної системи східні слов'яни володіли своєю писемністю, тому для них не було характерно наявності єдиної стандартизованої мови, яка б нівелювала діалектичні відмінності між етнічними групами [5].

Українська мова, наприклад, кристалізується на підставі синтезу в дописемний період діалектів полян, древлян, сіверян, а також волинян, бужан та

інших етносів. Наявність діалектної основи в староукраїнській мові з її диференціацією у відповідності з просторовою локалізацією опосередковано відбивається у сучасній українській народній мові. Наявність елементів староукраїнської мови проявляється в літературних пам'ятках давньоруської мови “Слово о полку Ігоревім”, а також у “Ізборниках” 1073 і 1076 рр.

Найзначніший вплив на культурогенезу слов'ян і становлення цивілізаційної спільності з власною писемною традицією справила візантійська спадщина. Так, включення їх у сферу впливу Візантії потужно вплинуло на формування власної культурної і мовної традиції. Але головним чином Візантія через своїх місіонерів ініціювала створення давньослов'янської писемності, адже до середини IX ст. не володіли розвиненою системою письма. Справді, проблема виникнення письма у східних слов'ян дуже складна й досі остаточно ще не розв'язана. Складність її розв'язання насамперед зумовлюється тим, що в розпорядженні науки немає найдавніших пам'яток слов'янської писемності. Найбільш імовірно, що в східних, як і в інших, слов'ян спершу виникло письмо у вигляді різного типу рисок і їх комбінацій, вирізуваних на дереві чи іншому матеріалі. Очевидно, саме таке письмо мав на увазі Чорноризець Храбр, коли в складеному десь у кінці IX або на початку X ст. сказанні “Про письмена” писав, що “преждь оубо словене имьхоу книг, но чертами и рьзами чьтехоу и гатаахоу, погани суще” [4, с. 27]. Письмо у вигляді “черт і різ” використовували для позначення належності речей певній особі, позначення кількості речей, тварин або осіб, для гадання та інших подібних функцій. Залишки такого письма археологи знаходять на різних пам'ятках матеріальної культури.

Починаючи з VII–VIII ст. слов'яни налагоджують тісні зв'язки з Візантією. Їх господарський і культурний розвиток їх, інші практичні потреби вимагали досконалішого письма. В таких умовах у слов'ян, природно, розповсюджується грецьке письмо, яке поступово пристосувалося до передавання слов'янських звуків (у різних місцевостях, звичайно, неоднаково). Мали, певно, свій різновид грецького письма і східні слов'яни. Можливо, саме про нього йдеться у Житті Кирила, відомій пам'ятці X ст. В ній зазначається, що Кирило, коли їздив у 860 р. з візантійською місією до хозар, по дорозі зупинявся в Херсонесі в Криму і “обръте тоу еуаггеліє і ѱалтырь роусьскими письмены писано и чловька обротъ глоголюща тоу бесъдою и бесъдова съ нимъ, и силоу рьчи приимъ, своєи бесъдъ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и согласнаа”. Таке письмо, вживане в той час у слов'ян, називають протокириличним.

Поряд з грецьким використовувалось в окремих слов'ян, головним чином західних, також письмо латинське, про що знаходимо відомості у Храбра. Слов'яни “кръстивше же сА римскими и гръчьскими письмены нуждаахоусА словенскоу рьчь безъ устроєнія”.

У 862–863 рр. грецькі місіонери брати Кирило і Мефодій, готуючись до просвітительської діяльності в Моравії, упорядкували протокириличне письмо, спростили форму літер, наблизивши їх до грецького уставного письма, поширеного в богослужбних книгах, додали окремі літери й привели в систему відповідність азбуки до слов'янської фонетики, поклавши в основу найбільш відомий їм солунський діалект староболгарської мови, і переклали, користуючись упорядкованою ними азбукою, потрібні їм богослужбні книги з грецької на слов'янську мову. Ця мова одержала назву старослов'янської, а азбука, вживана в ній, відома як кирилиця.

Поряд з кирилицею в слов'янській писемності відома й інша азбука – глаголиця. На питання про те, яка з цих двох азбук виникла раніше, в науці досі немає однозначної відповіді. Деякі вчені вважають, що Кирило створив не кирилицю, а глаголицю, кирилиця ж виникла на зміну складній глаголиці аж у кінці IX ст. і автором її був Климентій, учень Кирила. Інші теж, дотримуючись

погляду на глаголицю як на індивідуальний витвір Кирила, висловлюють гіпотезу, що кирилиця виникла природно, шляхом слов'янізації грецького письма. Останнім часом на користь цього погляду висувуються нові аргументи, зокрема, у зв'язку з віднайденням у Київському Софіївському соборі видряпаной якимось гострим предметом на фресковій штукатурці XI ст. азбуки, що складається з 27 літер, з яких 23 повністю відповідають грецькому алфавітові, а чотири – б, ж, ш, щ – нові слов'янські [1, с. 43].

На підставі складу софіївської азбуки можна зробити висновок, що вона – один з варіантів грецько-слов'янського письма. Отже, софіївська азбука “відбиває той етап розвитку слов'янської писемності, коли відбувалося поступове ослов'янювання грецького алфавіту і додавання до нього перших слов'янських літер... Вона підкріплює погляд тих учених, які вважають, що глаголиця, яка зберігає сліди індивідуальної творчості і винайдена Кирилом у 863 році, була старіше кирилиці”. При цьому не заперечується те, що ще “старіше від глаголиці протокириличне письмо, яке існувало у слов'ян задовго до винаходу Кирила” [4, с. 47].

Проте все ж важко узгодити викладені тут міркування про таке пізнє існування грецько-слов'янського письма з тим фактом, що вже на початку X ст. східні слов'яни користувалися звичайною кириличною азбукою, в тому числі й літерами, яких немає в грецькому алфавіті, про що свідчить відкритий у 1949 р. Гнездовський напис, що читається як “гороушна”, “гороухца” або “гороунца”. Про використання кирилиці в слов'янському письмі до XI ст. свідчать і різні написи, знайдені на території Болгарії, зокрема в Круглій церкві м. Преслава. З цього погляду більш прийнятне припущення Е. Георгієва, який також вважає Кирила творцем глаголиці, а кирилицю розглядає як результат еволюційного розвитку на слов'янському ґрунті грецького письма. Е. Георгієв відносить процес завершення еволюції кирилиці та її удосконалення на перші десятиліття після офіційного хрещення болгар у 865 р. [2, с. 27].

Немає, звичайно, підстав заперечувати, що кирилиця виникла як завершення еволюційного процесу слов'янізації грецького письма, але важко зрозуміти, чому Кирило, готуючись з братом Мефодієм до дуже відповідальної місіонерської діяльності, не скористався з уже відомого йому слов'янізованого грецького письма, досить простого за своєю формою, а склав зовсім нову і до того набагато складнішу за формами літер азбуку. Природніше припустити, що саме він взяв на себе роботу над остаточним пристосуванням протокириличного письма до слов'янської фонетики. Це ніяк не заперечує того, що зміна форм окремих літер могла відбуватися і після Кирила.

Тому, виходячи з наведених міркувань, найбільш близькою до істини вважаємо гіпотезу, за якою походження глаголиці пов'язується з давніми “чертами і різамі”. На їхній граматичній основі у слов'ян розвинулося протоглаголичне письмо, в першу чергу у східних, бо саме в них найчастіше знаходять у різній формі його залишки. Однак, коли Кирило упорядкував слов'янську азбуку, то проста й зручна для вжитку кирилиця витіснила всі інші різновиди письма, поширеного у слов'ян, у тому числі й протоглаголичні. Особливо цей процес посилювався після прийняття ними християнства, в зв'язку з чим і виникло “прагнення до уніфікації письма як знаряддя державного релігійного культу” [4, с. 31].

Водночас варто зазначити, що за появою писемності стояло включення слов'янського світу, зокрема праукраїнського, в цивілізаційний світ, наближення його не тільки до візантійської культури, але й до західноєвропейської. Але питання писемності для нових народів варварської ойкумени, які проживали поряд з християнським світом, – це також питання християнізації. І звичайно, слов'яни з погляду східних і західних християнських митрополій, повинні були

мати своє письмо, щоб справляти в майбутньому релігійні обряди. Та це, в свою чергу, призвело до досить гострої полеміки.

Ідея, що слово Христове може поширюватися і на вченій і на народній мові, і в освічених народів, і серед варварських племен без будь-яких обмежень у риториці або граматиці, з самого початку притаманна християнству. Однак не менш давніми й істинними вважаються і заперечення проти бездумного використання будь-яких мовних засобів. Апостольське служіння пов'язане не тільки з поширенням Благої Вісті, але і зміною способу життя: одна річ “сповіщати” нове життя, тобто “проповідувати Євангеліє”, інша – “християнізувати”, тобто включати нові народи в юридичний, політичний і моральний світ християнства. Відповідно, сенс християнської полеміки про використання мов і про межі їх функцій може бути зведена до співвідношення “поширення Євангелія – організація християнського життя”, синонімами якого в конкретних історичних контекстах можуть бути такі пари антонімів, як “проповідь – літургія”, “місія – адміністрація”, “проповідь Євангелія – християнізація” [2, с. 151].

Значна частина медієвістів схильні ставити у центр своїх досліджень європейський континент або все Середземномор'я, що входило до складу Римської імперії, навіть коли йдеться про джерела християнської культурної традиції. Однак варто нагадати, що основні культурні суперечки в ранньому християнстві відображають афро-азійську культуру з центром на схід від Пелопонесу і Лівії і південніше Босфору і Константинополя. Справді, християнство обґрунтувалося у Європі не раніше III ст. і донині, як відомо, не латинізувалося. Тільки після останнього відновлення єдності імперії при Юстиніані, між VI і VII ст., європеїзація християнства пристосувалася до політичної й економічної ситуації нового типу. Кінцевого вигляду вона набула вже в епоху Каролінгів, зокрема завдяки викликаними арабськими завоюваннями радикальним змінам у сфері зародження християнства, між узбережжям Сирії і провінцією Африка.

У IX ст., тобто в період, що безпосередньо цікавить нас, коли перші слов'янські народи увійшли у християнську Європу, склалися особливі політичні умови, які спонукали до постановки питання про мову.

Від самого початку Кирило і Мефодій повели полеміку проти мовної виключності в європейському християнському світі в IX ст. Тенденція вважати латинську і грецьку офіційними мовами християнства була безпосереднім наслідком переміщення центра церкви з початкового афро-азійського ареалу на схід Середземномор'я, на територію стародавньої Римської імперії.

Занепад великих християнських центрів у Кілікії, Сирії, Палестині та Єгипті призвів до “візантинізації” церковного життя на Сході, що відповідало “романізації” християнського Заходу. Однак на християнському Сході зберігалася ситуація більш відкрита для етномовного плюралізму, порівняно з латинським Заходом. Так, якщо на заході Греції “романізація” християнства автоматично призводила до мовної “латинізації”, оскільки єдиною авторитетною мовою була латина, то на Сході грецька не мала подібного впливу на мови з давньою релігійною традицією, якими були сирійська і, першочергово, давньоєврейська. Цим пояснюється більша схильність Візантії до прийняття в практику церковного життя нової мови, наприклад слов'янської, тоді як політика Риму була більш стриманою [6, с. 260–261].

Як уже згадувалося, полеміка Кирила і Мефодія про прийняття слов'янської мови як мови релігії зводилася до питання про те, чи може вона виконувати літургічну функцію, чи тільки обмежиться проповіддю. Римська церква, без сумніву, дотримувалася останньої думки, оскільки вона відповідала прийнятим до цього часу рішенням з приводу романських і германських народних мов.

Щодо позиції візантійської церкви, то з історичних подій важко зробити однозначні висновки. Константинополь підтримував слов'янську школу, засновану Кирилом і Мефодієм, і користувався її духовним спадком у подальшій місіонерській діяльності серед слов'янських народів. Водночас він боровся з кирило-мефодіївським прагненням до автономії.

У свою чергу Кирило, згідно з “Моравською легендою”, вказує на те, що латинська і грецька мови, коли їх культура вже досягла достатньої зрілості, дозволили їм прийняти Євангеліє, тоді як слов'яни не мають ніякого культурного досвіду і Слово не може дійти до них через посередництво будь-якої цивілізації. Тому Євангеліє має читатися слов'янською мовою, не обмежуючись тільки проповіддю, а й включаючи літургію [6, с. 278].

Отже, можна сказати, що боротьба за християнізацію варварських народів, у даному випадку слов'ян, призвела до появи писемності в останніх, які в свою чергу залучалися до християнського цивілізаційного світу. Адже разом із появою письма у слов'ян, відбувалося і навернення їх до християнства. Це стосувалося і наших предків, праукраїнців. Загальновідомо, наприклад, що у 867 р. православні місіонери, направлені патріархом Фотієм, направили частину киян у християнство [3, с. 107].

Християнізація слов'ян, включаючи і наших предків, спонукала до появи слов'янської літератури, написаної слов'янською мовою. Поява слов'янської літератури має розглядатися як явище, що виникло не поступово, а одразу – в один час, в одному місці, з однією метою, однією мовою, і звичайно, біля її витоків стояв один творець – Константин-Кирило, який “тогда сложи писмена й нача беседу писати евагельскою”, перш за все євангеліє – апракос від Іоанна [7, с. 23]. В останній час спостерігається підвищена цікавість до віршованого “Прогласу до святого Євангелія”, видатної пам'ятки ранньослов'янської оригінальної літератури, яку приписують також Кирилу. Йому належить й інший зразок, що свідчить про його великий дар – похвала Григорію Богослову [8, с. 207–239]. Займався Константин-Кирило і перекладацькою діяльністю.

Краще відомо про перекладацький внесок самого Мефодія, оскільки він більш обширний, до того ж Мефодій жив довше, ніж його брат і був, мабуть, активнішим за Кирила, маєть на увазі в перекладацькій діяльності. Крім спільних з Кирилом перекладів Псалтиря, Євангелія, Апостола Мефодію належить переклад 60 книг Старого і Нового Заповіту. Він також переклав Номоканон, під яким варто трактувати або зібрання життя святих, або твори отців Церкви. Йому також приписують і оригінальний твір – віршований похвальний текст з канону Димитрію Солунському.

Після смерті Мефодія у 885 р. і вигнання його учнів з Моравії центр слов'янської писемності змістився на південь, на Балкани, де в той час виникли сприятливі умови для продовження діяльності продовжувачів і учнів Кирила і Мефодія. Власне, таких центрів було два – македонський (в Охрид) і болгарський (в Преславі). З першим центром пов'язана діяльність першочергово Климента Охридського і Наума. Провідною фігурою в цьому культурному слов'янському локусі був, беззаперечно, Климент, молодший сучасник і сподвижник слов'янських першовчителів, організатор і письменник. Серед його творів повчання, молитви, похвальні слова, життя (Житіє Кирила, Слово похвальне Кирилу). З перекладів варто зазначити “Кольорову Тріодь”.

Ситуація у другому центрі суттєвим чином визначалася підтримкою слов'янського просвітництва з боку державної влади в епоху Першого Болгарського царства. З фігур слов'янської літератури цього раннього періоду виділяються пресвітер Константин Преславський (друга половина IX – перша чверть X ст.), якому належать переклади “Учительного Євангелія” і “Слів проти Аріан” Афанасія Олександрійського. Але особливо необхідно відзначити Іоанна,

екзарха Болгарського (друга половина IX – перша третина X ст.), який склав близько 915 р. трактат про створення світу за шість днів – “Шістоднев” на підставі аналогічного твору Василя Великого. “Шістоднев” – це своєрідна енциклопедія тодішнього природничо-наукового знання, яка була широко відомою. Дещо раніше “Шістоднева” виник інший твір того самого автора – “Небеса”, або “Слово про праведну віру”, що становив переклад з грецької відомого трактату Іоанна Дамаскіна “Джерело знання” [7, с. 28–29].

Серед інших творів і авторів цього періоду в східноболгарському лакусі особливо варто зазначити працю чорноризця Храбра “Про письмена”, яка є оригінальним текстом, що стоїть біля витоків слов’янської лінгвістичної і філологічної традиції і свідчить про високий рівень мовної самосвідомості.

Хочеться також зазначити значну роль, яку відігравали численні анонімні переклади, що розширювали як жанровий, так і тематичний простір ранньої слов’янської літератури. Достатньо назвати лише кілька таких перекладних творів – “Мінея” і дві “Толкові Псалтирі” (Ісіхія і Феодоріта), “Книга Єноха” і “Одкровення Варухово”, “Правила” Василя і “Номоканон” Фотія тощо. Особливо варто виділити переклад “Хроніки” Іоанна Малали (близько 491–578 рр.), зроблений приблизно в X ст. Слов’янський переклад цього твору знайомив читача з найбільш важливими подіями всесвітньої історії з найдавніших часів і знаменитими історичними діячами, а також знайомив його з великою кількістю міфологічних сюжетів, мотивів і персонажів старозавітної і античної традиції [7, с. 30].

Цей короткий огляд найранішого варіанту, в якому слов’янська література з’явилася на світ завдяки винайденню писемності й зробила перші кроки, має перш за все нагадувальну мету. Він – це той блискучий початок, без якого важко зрозуміти подальший розвиток. Але головне навіть не у цьому: саме таке нагадування в даному випадку орієнтоване не стільки на літературу саму по собі, скільки на те в ній, що так, чи інакше – сюжетно, тематично, формально-композиційно, “поетично” тощо – нагадує про аналогічні явища в початковій історії цієї літератури, в тому, що могло відповідати їй в дохристиянську епоху і що характеризувало міфопоетичний спадок праслов’янської культури. Тому в даному випадку суттєва не сама жанрова (молитва і гімн, похвала, повчання і учительна бесіда, житіє) або тематична (тексти творіння, життя, культури) багатогранність ранньослов’янської літератури, а те в ній, що могло бути сприйняте людиною епохи міфопоетичної свідомості й стати предметом внутрішнього переживання, що могло привернути увагу читача, його розум і почуття, що, нарешті, робило для нього книгу потрібною, змушувало любити її і, в загальному, знайти себе в абсолютно і принципово новому явищі слов’янської літератури, додаткову підставу і джерело задоволення своєї потребності. Все це важливо, оскільки опосередкованим чином у реконструкції дозволяє, хоча б частково, судити про сам суб’єкт “розпізнання і сприйняття”, тобто про ту людину рубежу язичницької і християнської епохи, рубежу міфопоетичної усної творчості та літератури, якій передбачалося зустрітися однієї з іншою: ні людина, ні література не були зовсім готові до цієї зустрічі, але і в тієї, і в іншої були деякі резерви, які обумовили позитивну “небезнаслідуюваність” цієї зустрічі.

Список використаних джерел

1. *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К.: Свиточ, 1976.
2. *Георгиев Е.* Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. – София, 1952.
3. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Товарищество Клишников, Комаров и К°, 1992.
4. *Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. Т., Слинко І. І.* Історична граматика української мови. – К.: Знання, 1980.
5. *Див.: Курбачева О. В.* Язык как социокультурный фактор этногенеза восточных славян // iph.ras.ru / uplfile / root / biblio / School_young_ph /

12_Kurbacheva.pdf. 6. Пиккио Р. Славия ортодокса. Литература и язык. – М.: Знак, 2003. 7. Топоров В. Н. Предистория литературы у славян. Опыт реконструкции. – М.: РГГУ, 1998. 8. Якобсон Р. О. Похвала Константина философа Григорию Богослову // Slavia. – Ч. 39. – 1970.

Михаил Юрий

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПИСЬМЕННОСТИ У ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН КАК
КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ПОВОРОТ**

В статье речь идет о возникновении письменности у восточных славян, в частности, праукраинцев и их присоединении к культурно-цивилизационным процессам, происходившим в тогдaшнем мире.

Ключевые слова: культура, цивилизация, язык, письменность, кириллица.

Mykhaylo Yuriy

**THE EMERGENCE OF WRITING IN THE EASTERN SLAVS AS A CULTURAL AND
CIVILIZATIONAL TURN**

The article refers to the appearance of writing among the Eastern Slavs, in particular, ancient Ukrainians and their connection to the cultural-civilizational processes taking place in the world of that time.

Key words: Cyrillic, culture, language, writing, civilization.